

PAREMIOLOGIYA – TIL BILIMINIŇ AYRÍQSHA TARAWÍ SÍPATÍNDÁ

Nargiza Esemuratova

enargiza98@gmail.com

Dúnyadağı barlıq tillerde paremiologiyalıq birlikler áhmiyetli orın iyeleydi. Tildiñ paremiologiyalıq qorınıñ basım bólegi bolsa naqıl-maqallardan ibarat. Bul qor eski zamanlardan berli alım hám izertlewshilerdiñ qızıǵıwshılıǵın oyatqan. Olardı jaqınnan úyrengen ilimpazlar bul birliklerdi hárbir xalıqtıñ enciklopediyası dep ataydı. Óytkeni, paremiyalar arqalı milliy-mádeniy miyras áwladtan áwladqa jetkeriledi.

Paremiologiya – til biliminiñ ayrıqsha tarawı. Grekshe paroimia (naqıl-maqal, danalıq) hám logos (ilim) degen sózlerden alınǵan, hárqanday tildiñ paremiologiyalıq sistemasın izertleydi [9, 12].

Al “paremiya” sózi bolsa, grek tilinen alınǵan, bizińshe tereñ mánili gáp, hikmetli sóz, maqal mánisin beredi. Bul terminge ózbek tiliniñ túsindirme sózliginde tómendegishe táriyp beriledi: “Belgili bir tildegi áwladtan áwladqa awızeki túrde ótip júriwshi, ıqsham hám ápiwayı, qısqa hám mazmunlı, logikalıq ulıwmalastırıwshı sıpatında payda bolǵan turaqlı birlik; maqal” [8, 222].

Paremiologiyanı birqatar filologiyalıq ilimler (folklor, frazeologiya, tekst lingvistikası) kesilispesinde payda bolǵan, kompleksli qatnas jasawdı talap etetuǵın, zamanagóy ilim tarawlarınıñ birlespesi dep alıp qarasaq boladı. Qısqa hám ıqsham túrde aytqanda, paremiyalardı (naqıl-maqallardı) úyretetuǵın ilim desek boladı. Tereñirek názer awdaratuǵın bolsaq, paremiyalogiyanıñ izertlew obiektine naqıl-maqallar menen bir qatarda jumbaqlar, jańıltıwlar, ırımlar, ǵarǵıslar, qullası, xalıqtıñ mádeniy turmısı menen baylanıslı bolǵan barlıq birlikler qamtıp alınadı. Biraq izertlewlerde “paremiya” degende basım kópshilik jaǵdayda naqıl-maqallar názerde tutiladı.

Paremiologiya óz aldına ilim sıpatında XX ásirde aqırınan baslap tán alınadı. Bunda rus paremiolog alımı G.L.Permyakovtıñ strukturalıq paremiologiya tarawındaǵı ilimiy izlenisleri sebep boladı. G.L.Permyakovtıñ pikirinshe, til sistemasında naqıl-maqallar, jumbaqlar, basqa da xalıqlıq birliklerden ibarat bolǵan paremiologiyalıq dáreje “eń joqarǵı” qatlam bolıp esaplanadı [6, 7].

Naqıl-maqallar oǵada ıqsham folklorlıq janr bolıp, óz ishine tereñ mání hám aqıl-násiyattı qamtıydı. Olar folklorlıq dóretpeler sıpatında folklortanıw iliminde, al naqıl-maqallardıñ tillik ózgeshelikleri, til sistemasındaǵı naqıllardıñ tutqan ornı lingvofolklortanıw iliminde úyreniledi. Naqıllardı bul eki kózqarastan izertlew ázelden qalıplesken. Sońǵı jılları dúnya tillerindegi paremiologiyalıq birliklerdi túrli aspektlerde úyreniw nátiyjesinde naqıllardı folklorlıq janr sıpatında yamasa tek ǵana tillik ózgesheliklerin izertlew menen sheklenip qalmastan, naqıllardıñ kórkem tekstte atqaratuǵın funkciyası, dóretiliwshilerdiñ xalıq naqılların tekstte qollanıw usılları, naqıllardıñ túrleniwı, xalıq mádeniyatınıñ, milliy kolorittiñ naqıllar arqalı jetkerilip beriliwi de izertlew obiektine aylanıp, keń túrde analizlenbekte.

Naqıl-maqallar folklorlıq, tillik kózqarastan da júdá kópshilik tárepinen úyrenilgen bolsa da, bul másele sheńberinde talas-tartıslı pikirler oǵada kóp. Sonlıqtan da, paremiologiyada óz sheshimin kútip turǵan máseleler barshılıq. Bunda eń dáslep “naqıl-maqal” hám “paremiya” termini, olardıń ortasındaǵı shegara hám ayırmashılıq máselesi kózge taslanadı. Til biliminde qanday da bir másele sheńberinde izertlewler alıp barǵanda eń dáslep sol terminge ayırıqsha anıqlama berip ótiw maqsetke muwapıq. Qaraqalpaq tilindegi izertlewlerde uzaq jıllar dawamında “naqıl-maqal” termini qollanılıp kelinggen. Naqıl-maqallardıń termini hám anıqlaması boyınsha, bir-birine uqsas, tolıp atırǵan túsinipler bar.

N.Dáwqaraev “Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri” miynetiniń “Awızeki xalıq tvorchestvosı” degen bóliminde naqıl-maqallarǵa ayırıqsha toqtap, mınaday anıqlamalardı beredi: “Naqıllar dara adamnıń emes, jámáátlik pikirdi bildirip, túrli sıpatlardı, sociallıq baylanıstı, jámiyetlik moral normaların hám shártlerdi jıynaqlap toplaydı. Naqıllar tolıq pikirdi mısıl retinde bildirip, aql aytıw menen pitedi”, dep kórsetedi [4, 156]. Iлимпaz maqallardı naqıllardan bólip alıp qaraydı. Onıń pikirinshe, maqallar shıǵısı, atqaratuǵın xızmeti jaǵınan naqıllar menen birdey. Biraq onıń qurılısı, mazmunı, mánisi jaǵınan qaraǵanda ózine tán ózgeshelikleri bar. Maqallar hesh kimge qaratılıp aytilmaydı. Ol tek tıńlawshıǵa ǵana emes hámmege ortaǵ aytiladı.

Biybisanem Yusupovanıń “Paremiologiya” atamasındaǵı keń kólemli monografiyasında ıлимпaz “paremiya” termini arqalı tek ǵana naqıl-maqallardı názerde tutadı hám qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgesheliklerin analizleydi [9]. Miynette naqıl-maqal hám “paremiya” terminine ayırıqsha toqtalıp ótilei. Avtordıń kórsetiwinshe, qaraqalpaq tilinde naqıl-maqal ataması júp sóz túrinde, birgelikte qollanılıp kelinggen termin bolıp, kópshilik jaǵdayda bólek túsiniplik sıpatında qaralmaydı.

Haqıyqatında da, kúndelikli turmista xalıq bul naqıl, bul maqal dep ajıratıp otırǵanlıǵın kórmeymiz. Eger sóylew procesinde bul danalıq sózlerden paydalansa, onı ulıwmalıq ortaǵ termin “naqıl-maqal” dep qollanıw keń túrde eń jayǵan. Dúnya til bilimindegi bul máselege itibar bersek, túrli xalıqta túrlishe qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Olardıń bazıları naqıl-maqal túrinde ulıwmalıq atamadan qollansa, bazılarında naqıl bólek túsiniplik, maqal óz aldına bólek birlik. Máselen, “Inglis naqıl-maqalları toplamı” nıń avtorı S.F.Kuskovskaya bul eki termin ortasında úlken ayırmashılıq joq dep esaplaydı [5, 3]. Inglis tilinde naqıl-maqallar “proverbs and sayings” túrinde qollanıladı. Basım kópshilik miynetlerde “proverbs”, yaǵnıy “naqıl” termini jumsalǵanın kóremiz. Shet tillerindegi dereklerde “paremiya” termini derlik qollanılmaydı. Olarda aql-násiyat mánisindegi, ıqsham túrdegi folklorlıq dóretpelerdi “proverbs” yaǵnıy naqıl dep ataw qalıplesken. Rus tilinde “пословицы и поговорки” termini bar, biraq sońǵı jıllardaǵı lingvistikalıq izertlewlerde “paremiya” termini keń túrde qollanıla baslanǵanlıǵınıń gúwası bolamız. “Paremiya” terminin “naqıl-maqal” termininiń sinonimi sıpatında alıp qaraw dástúrge aylandı. Iлимпaz O.S.Axmanova “paremiya”nı “naqıl” hám “maqal” sózlerin ulıwmalastırıwshı atama sıpatında alıp qaraydı [1, 421].

Qırğız xalıq awızeki dóretpelerinde “naqıl” paremiyalıq janrınıń ataması “maqal” túrinde qollanıladı. Al “maqal” bolsa, “laqap” kórinisinde jumsaladı. Naqıl hám maqallar birlestirilip, ulıwmalıq “maqal-ılaqaplar” túrinde de paydalanıladı [7, 21].

Ózbek tilinde bolsa, “maqol va matallar” termini bar bolıp, xalıq tilinde “maqol” ataması ónimli paydalanıladı. Ózbek-qaraqalpaq tillerindegi naqıllardı úyrene otırıp, ilimpaz S.Bekchanova “Maqallar kóp tárepten naqıllarǵa uqsasa da, olardıń hár biri ózine tán ózgesheliklerge iye”, – dep naqıl hám maqaldı dara, óz aldına bólek birlikler dep esaplaydı [2, 18]. Onıń pikirinshe, naqıl menen maqaldıń ortasındaǵı parıqtı úyreniw ushın bul eki janrdı salıstırmalı túrde, birgelikte izertlew kerek. Sonda ǵana másele aydınlasadı. Usı orında aytıp ótiwimiz zárúr, ózbek-qaraqalpaq paremiologiyasındaǵı eń dáslepki kózge taslanatuǵın parqı – bul terminlerdiń hártúrliligi. Ózbek paremiologiyasındaǵı “maqol” termini menen qaraqalpaq paremiologiyasındaǵı “maqal” ataması mazmunlıq jaqtan bir-birine tuwrı kelmeydi. Ózbek tilindegi maqal – bizińshe naqıl, al qaraqalpaq tilindegi maqal – ózbek paremiologiyasında “matal” sıpatında alıp qaraladı.

Ózbek tilinde hikmetli sózlerdi ulıwmalıq “maqal” termini menen ataydı, biraq bul túsinikti táriyplew ushın tilde onnan artıq atama qollanıladı: maqal, matal, masal, naqıl, hikmet, tanbex, zarbulmasal, hikmetli maqal, xalıq ibarası, xalıq sózi, danışpanlar sózi, danalar sózi, jaqsılar sózi, burınǵılar sózi, ulıstıń sózi, avomunnos masalı, hikmetli sóz hám basqa [2, 19].

Kórinip turǵanıday, paremiologiyada bir ǵana “naqıl-maqal” hám “paremiya” termini sheńberinde oǵada kóp pikirler bar. Bunnan basqa da bul ilimde oǵada qızıqlı, ilimpazlardıń qızıǵıwshılıǵın oyatatuǵın máseleler barshılıq.

Paremiyalar – milliy qádiriyatlar, xalıqtıń turmıs tájiriybesi, tildiń aksiologiyalıq mazmunın sáwlelendiriwshi kommunikativ, emocional-ekspressiv, akkumulyativ imkaniyatların, tariyxıy rawajlanıwın óz ishine qamtıytuǵın tillik birlikler bolıp sanaladı. Zamanagóy paremiologiyada ilimpazlar naqıllardıń tillik ózgeshelikleri, olardıń semantikalıq, strukturalıq, leksikalıq táreplerin úyreniw menen sheklenip qalmastan, naqıl-maqallar boyınsha kóp qırılı úyreniwlerdi ámelge asırǵan. Paremiyalar folklorlıq, tariyxıy-etimologiyalıq, sociolingvistikalıq, dialektikalıq kózqarastan, pragmatikalıq, lingvomádeniy, aksiologiyalıq aspektlerden, semiotikalıq, logikalıq, kognitiv-diskurslıq táreplerden izertlengen. Naqıllardıń kórkem teksttegi xızmeti, mental hám kognitiv ózgeshelikleri jóninde de birqatar ilimiy izlenisler alıp barılǵan, bul haqqında hár túrli teoriyalıq juwmaqlar islengen. Bir qatar túrkiy tillerde de bul óz aldına úyrenilip, ilimiy nátiyjeler qolǵa kirgizilgen. Qaraqalpaq tilinde bul másele búgingi kúнге shekem iri izertlew obiekti sıpatında alıp qaralmaǵan. Sonlıqtan da, biz bul tema sheńberinde házirgi qaraqalpaq til biliminde de izlenisler ámelge asırılıwı zárúr degen pikirdemiz.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. –М.: Учпедгиз, 1957.

2. Бекчанова С., Ўзбек ва қорақалпоқ фольклорида нақл жанри (генезиси, типологияси ва поэтикаси). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Нукус, 2019.
4. Дəўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. –Нөкис, 1977.
5. Кусковская С.Ф. Сборник английских пословиц и поговорок. –Минск: Изд. Высшейшая школа. 1987.
6. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». –Москва, 1988.
7. Темирова М., Ўзбек ва қирғиз халқ мақоллари типологияси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2018.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Ташкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2007. –Т. IV.
9. Юсупова Б. Паремиология Қарақалпақ халқ нақил-мақаллары тилининг лексика-семантикалық ҳам лексика-тематикалық өзгешелікleri (Монография) –Нөкис: “Qaraqalpaqstan”, 2024.